

Література

1. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 7. – К., 1977.
2. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.
3. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.
4. Коваль М.В. Україна, 1939 – 1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
5. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна, 1939 – 1945 рр. Історіософські нотатки. – К., 1999.
6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.), Т. 12. – К., 1999.
7. Кульчицький С.В. Михайло Коваль – дослідник «непарадної» війни в Україні \ \ Енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 2007.
8. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Док. и материалы в 3 т. – Т. 3., 1980.
9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. У 3 т. – Т. 3. – К., 1969.

Людмила ХОЙНАЦЬКА

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА М.В.КОВАЛЯ

У статті, на основі праць, аналізуються наукові погляди М.В. Ковалю на економічні проблеми в часи Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Україна, СРСР, економіка, господарство, війна, евакуація, виробництво.

In this paper, based on the works reviewed scientific views M.V. Koval' economic problems during the Great Patriotic War.

Key words: Ukraine, USSR, economics, economy, war, evacuation, and production.

Відомий вчений, професор М.В.Коваль майже все своє життя присвятив вивченню історії України періоду Другої світової війни. У творчому активі науковця біля двох десятків монографій, брошур, підручників, розділів у фундаментальних колективних працях, біля 400 наукових та науково-популярних статей, присвячених українській культурі воєнного періоду, нацистському окупаційному режиму, внеску українського народу у Перемогу, а також праць з проблем історіографії і методології історії. Не залишились поза увагою М.В.Ковалю досягнення й прорахунки економіки України зазначеного періоду.

М.В.Коваль підкреслював, що корінним питанням історії Великої Вітчизняної війни є з'ясування того, звідки в народі взялися сили, щоб повернути вкрай несприятливий перебіг воєнних подій початкового періоду на користь Радянського Союзу й, у підсумку, виграти мало не програну було війну проти могутнього гітлерівського рейху [4].

Нові методологічні підходи, розроблені українським вченим, дозволили вийти на якісно новий рівень наукових досліджень, результатом яких стали такі праці, як «Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення» [], «Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії» [], «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)», що вийшла в серії видань «Україна крізь віки» у 1999 р. []. Без перебільшення можна сказати, що вони заклали базу для нового етапу дослідження проблематики воєнної епохи.

У монографії «Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» вчений досліджує питання виробничої діяльності трудящих на початку війни; перебазування продуктивних сил на схід; відновлення роботи підприємств, евакуйованих у радянській тил; початок відбудови народного господарства УРСР; допомогу народів СРСР у відбудові економіки України. М.В. Коваль зазначає, що врятуванню та відновленню воєнно-економічного потенціалу Радянського Союзу сприяла своєчасна і в цілому успішно проведена (головним чином з Лівобережної України) евакуація

найціннішого устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, найціннішого майна радгоспів, машино-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, а також відправка в тил 3,5 млн робітників. Саме цей небувалий за масштабами маневр продуктивними силами, здійснений максимально оперативно став вирішальною умовою становлення заново відродженого на сході вітчизняного воєнно-промислового комплексу.

Вчений наголошує, що в Україні перебазування проводилося двічі. Перша евакуація відбувалась з початку липня до середини листопада 1941 р. і була найбільш масовою. Друга – влітку 1942 р. – охопила південно-західні райони республіки і проводилась у набагато менших розмірах [1, с. 136]. Продуктивні сили і населення переправлялися на 2-3 тис. км на будови і діючі підприємства Уралу, Західного Сибіру, Середньої Азії та Поволжя.

Евакуації зазнали економічні центри України: Придніпровський промисловий район, Донецький та Криворізький басейн, підприємства Києва, Харкова, Одеси. Серед них були такі гіганти індустрії, як Дніпропетровський металургійний завод ім. Г.І. Петровського, Дніпропетровський завод гірничого устаткування, Дніпродзержинський металургійний завод ім. Ф.Е. Дзержинського, Нікопольський південнотрубний, Новокраматорський завод важкого машинобудування, Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції, Харківський тракторний та багато інших.

У брошурі «Социалистическая экономика – важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне» М.В.Коваль розкриває особливості масової евакуації матеріальних ресурсів сільського господарства. Вони полягали у тому, що внаслідок браку рухомого складу залізничного транспорту худоба, трактори і автомашини повинні були рухатися своїм ходом на велику відстань в основному в Поволжя та Казахстан і до того ж по розбитих і небезпечних фронтових шляхах. Евакуація майна МТС, радгоспів і колгоспів західних українських областей була здійснена лише частково. До осені 1941 р. в тилі райони вдалося вивезти понад 30 тис. тракторів із 437 МТС, перегнати 6

млн. голів худоби, у тому числі великої рогатої – 2 165 тис., овець – 2 851 тис., свиней – 878 тис., коней – 499 тис. [2, с. 14].

Усе скільки-небудь цінне майно, що його не можна було вивезти, за директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. повинно було «безумовно знищуватися», щоб ворог не міг його використати. Однак через високі темпи ворожого наступу чимало запасів сировини і усякого добра потрапило до рук окупантів.

Евакуації підлягали і найбільш кваліфіковані спеціалісти. Однак частина з них відмовилася кидати свої домівки, майно та їхати у невідомі краї. Щоб відвернути загрозу зриву забезпечення підприємств робочою силою, прокуратура оголошувала таких людей дезертирами і притягала до судової відповідальності. Спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільний ухід з підприємств і порушення трудової дисципліни встановлювався строк «відсидки» в ГУЛАГу від 3 до 5 років [4, с. 159, 160].

Виробничі завдання визначались гостро практичною, оборонною спрямованістю. Як наслідок, набагато скоротилися строки виконання замовлень, що призвело до різкого зростання трудової напруженості, до виняткового посилення темпів. Радянська командно-адміністративна система поширювала такий метод позаекономічного примусу робітників до праці, як соціалістичне змагання. Воно знаходило конкретний прояв у масовому русі на дострокове виконання та перевиконання виробничих планів, надплановому випуску продукції, у швидкісних методах роботи, в русі багатостатників та сполученні професій, у боротьбі за підвищення якості продукції, виявленні нових резервів підвищення продуктивності праці, економії сировини, матеріалів, зниженні собівартості продукції. Дуже швидко поширювались нові форми соцзмагання: рух багатостатників, тисячників. Повсюдно виникали молодіжні фронтові бригади, завданням яких було: «Працювати в тилу, як на фронті!» Інтенсифікація праці пересягала межу. Робітники, інженери і техніки працювали по 12-14 год. на добу, без відпусток і вихідних днів, без права

увільнятися з роботи, розв'язуючи виробничі завдання, викликані невідкладними потребами фронту.

У 1942 р., підкреслює вчений, вперше в історії СРСР у народному господарстві працювало більше жінок, ніж чоловіків [1, с. 150]. Десятки тисяч доньок, дружин і сестер замінили своїх чоловіків, батьків, братів, які пішли на фронт. «Чоловік – в бій, а дружина – в забій», так тоді говорили в народі. Відомий історик не обминув у своєму науковому доробку і внесок у перемогу мільйонів ув'язнених у таборах ГУЛАГу. М.В. Коваль підкреслював, що гулагівська, переважно видобувна промисловість, в умовах війни набула особливого значення. За рахунок використання праці ув'язнених було збудовано майже 700 оборонних підприємств [4, с. 165].

Таким чином, завдяки самовідданій праці народу було створено потужне господарство, спроможне задовольнити Збройні сили СРСР усім необхідним. У тилу було збудовано 3,5 тис. великих оборонних підприємств, чимало з яких обладнали найсучаснішим на той час устаткуванням, евакуйованим з України. Про ефективність радянської оборонної економіки тих часів свідчить порівняння її показників із воєнно-економічними здобутками Німеччини. «Протягом усієї війни, – пише М.В. Коваль, – Німеччина виробляла сталі, електроенергії та вугілля в 1,5 – 2 рази більше, ніж СРСР. Але на кожні 100 німецьких літаків вироблялося 170 радянських. На 1450 щомісяця вироблених німецьких танків – Урал давав 2000 машин» [6, с. 287]. Як наслідок, новостворена воєнна економіка у 1943 р. змогла забезпечити матеріально-технічні передумови перехоплення Червоною армією стратегічної ініціативи в ході воєнних дій.

У своїх дослідженнях професор М.В.Коваль велику увагу звертає і на процеси відновлення української економіки після визволення території республіки від німецьких загарбників та їх союзників. Аналізує проблеми ефективності діяльності командно-адміністративних органів, взаємодії радянської влади та українського суспільства, забезпечення промислових об'єктів і сільського господарства робочою силою та інженерно-технічними

кадрами, заходи профспілок щодо організації умов праці і побуту відбудовників та їхніх сімей тощо.

Оскільки відбудовні роботи приходилось розпочинати фактично «з нуля», в цей час великого значення набуває метод, який професор М.В.Коваль ввів до історичного обігу під назвою «народна будова» – власними силами, засобами, інструментами, безкоштовно і якомога швидше ліквідувати страхотливі наслідки спустошливої війни [2, с. 33].

Методом народної будови відроджувалися підприємства, школи, лікарні, кінотеатри, вузи, залізничний та міський транспорт, комунальне господарство. У центрі уваги уряду перебувало насамперед відродження підприємств важкої індустрії України. Масова реєвакуація підприємств, вивезених з республіки у тил у 1941 – 1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Ситуація ускладнювалася і тим, що у зруйнованому господарстві України не вистачало людей, особливо кваліфікованих спеціалістів. За таких обставин розпочинається трудова мобілізація працездатного населення, яку здійснював Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР та через обласні військкомати на території України та за її межами. Трудові мобілізації здійснювали і райкоми ЦК ЛКСМУ. Таким чином, у 1943 – 1944 рр. по УРСР державними органами на роботу у промисловості, будівництві і на транспорті було мобілізовано 970 тис. чол. За станом на 1 липня 1945 р. кількість працюючих в УРСР становила 3 млн. 721 тис. (тобто 60% довоєнного) [2, с. 32]. Закони, за якими було воєнізовано працю у цивільних галузях промисловості, продовжували діяти і у повоєнні роки.

Керівники СРСР плекали надію не тільки швидко відбудувати економіку, а й зробити її однією з найпотужніших у світі. Вирішення цієї глобальної проблеми залежало від багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин, а саме: міжнародної обстановки, внутрішньополітичного становища в країні, економічних можливостей держави.

У відродженні економіки спрацювала суто сталінська модель забезпечення механізму економічного зростання. Вона передбачала мобілізацію всіх сил і

ресурсів країни на пріоритетних, за визначенням політичного центру, ділянках господарства у поєднанні з позаекономічними методами управління економікою.

Переосмисливши праці радянських істориків, які виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, професор М.В. Коваль робить висновок, що повернення суспільства в перспективній орієнтації до сталінської концепції форсованого «завершення будівництва соціалізму та переходу до комунізму» мало далекосяжні негативні наслідки. Негативну роль відіграло і звужене розуміння процесу відбудови, зведення її лише до ідеї «відродження всього так, як було до війни», що стримувало якісне технологічне оновлення економіки [6, с. 302].

Тоталітарний режим не міг відійти від командно-адміністративних засобів здійснення намічених програм відбудови країни. Наслідком такої політики сталінського керівництва було продовження й у повоєнний період авторитарно-бюрократичного курсу управління економікою, який виключав рівноправні партнерські відносини між усіма його учасниками, а владно-контрольні функції концентрував у центральних органах влади.

Робота усіх галузей економіки України контролювалася з Москви відповідними галузевими міністерствами. Звідтіля нормативними документами та вказівками регламентувалася вся їхня діяльність, що позбавляло українську економіку належного динамізму й гнучкості, можливості плідно використовувати свій науково-технічний потенціал, не створювало умов для ефективної праці в інтересах не тільки зростання воєнно-економічної могутності Радянського Союзу, а й соціального та господарського розвитку його окремих складових частин, у тому числі й України.

Провідного місця в економічній програмі тих років набували галузі промисловості з переважно матеріально- та енергомісткими технологіями, що передбачало екстенсивне використання природних ресурсів УРСР у інтересах

промислового розвитку всього СРСР, до того ж у масштабах, які набагато перевищували потреби самої республіки.

Таким чином, грандіозний план розвитку важкої промисловості України гальмував відродження сільського господарства та легкої промисловості, тобто галузей, спрямованих на задоволення життєвих потреб населення.

Нестачу матеріальних стимулів праці після закінчення війни намагалися компенсувати дією ідеологічних та соціально-психологічних факторів. Усі пропагандистсько-агітаційні заходи уряд країни спрямовував на те, щоб перевести інтереси радянських людей з матеріальної сфери у політико-ідеологічну. Мета найскорішої побудови «світлого майбутнього» мала заступити буденне життя з його важкою працею та вкрай низьким життєвим рівнем.

Об'єктивно висвітлюючи як негативні, так і позитивні аспекти перебудови галузей економіки України у східні райони СРСР під час Великої Вітчизняної війни та відбудовного періоду, вчений доводить, що саме народ України звершив справжній трудовий подвиг у ті жорстокі і буремні роки.

«У процесі очищення історичної науки від ідеологічних наростів і пухлин, – пише М.В. Коваль, – необхідно зберегти головні її здобутки – війна українського та інших народів проти нацистських завойовників була справедливою, визвольною і вирішальною роль у ній відіграв народ, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів» [5, с. 32].

Фундаментальні праці професора М.В. Коваля містять важливі концептуальні положення, теоретичні висновки і узагальнення, які сприяють осмисленню і формуванню принципів подальшої розробки невідомих сторінок воєнної історії українського народу.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. / М.В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1970. – 195 с.

2. Коваль М.В. Социалистическая экономика – важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне / М.В. Коваль. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1984. – 48 с.

3. Коваль М.В. Великий подвиг тружеников тыла / М.В. Коваль. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1985. – 15 с.

4. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

5. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 75 с.

6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

ПРОБЛЕМАТИКА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.В. КОВАЛЯ

«...Не слід боятися надуманих і лукавих посилянь на те, що, мовляв, правдива історія шкодить вихованню молоді. Ні, саме гірка правда народної трагедії і героїзму, а не підсолоджена кривда здатна збуджувати й утверджувати щирі а не фальшиві патріотичні почуття, добру, а не байдужу пам'ять, повагу, а не зневагу. Легендарне покоління воєнної епохи буде лише принижене сфальсифікованою історією. Воно заслужило кращої долі – бути огранованим Істиною...» [9, с. 70]

М.В. Коваль, 2001 р.

У контексті аналізу наукової спадщини видатного дослідника вітчизняної історії Другої світової війни 1939-1945 рр. М.В. Ковалю, розглядається його бачення проблеми